

Helena Saarikoski

Kateuden ja yhteisöväkivallan perinne

Ryhmätyö 3/2009, 13–21. Helsinki: Ryhmätyö ry.

Koulu- ja työpaikkakiusaaminen ovat arkisia vihan näyttämöllepanoja kulttuurissamme. Viha ei ole tällaisissa ilmenemismuodoissaan suinkaan hahmoton, yksilöiden mielen sisäinen ja vain yksilöiden kokema tunne. Perinteiset, hyvinkin arkaaiset kollektiivisesti omaksutut ja ylläpidetyt toimintamallit tuottavat vihan tunteen sellaiseksi kuin kulttuuria elävät ihmiset kokevat.

Rajallinen onni, paha silmä

Kateuden pelko on pohjana ikaikaisessa uskomusjärjestelmässä pahasta silmästä, toisen ihmisen onnen pilaamisesta kateellisen katseen, ihailevan sanan tai pelkän pahansuovan ajatuksen voimalla. Toivo Vuorelan (1960) tutkimuksen mukaan uskomus pahasta silmästä on lähes yleismaailmallinen: miltei tuntematon se on Australian aboriginaalien parissa ja jokseenkin harvinainen myös Amerikan intiaanien parissa.

Professori Martti Haavio on teoksessaan *Kansanrunojen maailmanselitys* vuonna 1955 kuvannut kateuteen liittyvien uskomusten taustalla vaikuttavan maailmankuvan periaatteen, jonka kulttuuriantropologit ovat sittemmin tulleet tuntemaan maatalouskulttuurissa vallitsevana ”rajallisen hyvän periaatteena”.

Luomismyyttiin liittyy laajalti kertomus suuresta jakotoimituksesta, jossa aikojen alussa olevaisen, eläimen, hirviön tai jumalan ruumis jaetaan tunnetun universumin tekijöiksi, kaikiksi maan ja taivaan kappaleiksi. Myös kullekin ihmiselle, kansalle tai lajille jaettiin alussa oma osansa erilaisista arvokkaista asioista ja ominaisuuksista. Meillä tunnetaan leikillinen kertomus ihmisen tai naisen ahneudesta, kun kiima-aikoja jaettiin, ja rangaistuksesta, kuukautisista. Edelleen voimme kysyä retorisesti, tai pilkallisesti, missä joku oli, kun järkeä tai

laulunlahjoja tai muuta hyvää jaettiin. Tämä onneton on myöhästynyt alkuajan onnikokonaisuuden jakotilaisuudesta.

Martti Haavio palauttaa ositusmyytin yhteiskunnan syntyyn pyyntiyhtiön saaliinjakotapahtumassa. Myytin sanasto, asetelma ja ajatusmaailma ovat hänen mukaansa perua riistan ruhon jakamista ja kullekin metsästäjälle siitä tulevaa osaa eli kohtaloa, toisin sanoen lihapalaa koskevista säännöistä. Kullekin määrätty osa on hänelle sallittu eli sallimus. Koska onni, jaettava saalis, on rajallinen kokonaisuus, ihminen voi kasvattaa omaa osaansa vain anastamalla muilta sitä, mikä oikeuden mukaan kuuluu heille. Sitä, joka pyrkii parempaan ja onnistuu saamaan yli oman osansa, jokainen muu pyyntiyhtiön jäsen kadehtii. Myös jumalat kadehtivat onnellista, siksi pelkkä onnen tunne voi riittää onnen pilaantumiseen. Haavio ei kehittele kateuden teemaa, toteaa vain, että kadehtiminen on yhteiskunnan jäseneensä kohdistaman kontrollin alkukantainen muoto.

Käsitykset pahasta silmästä – ihmisistä, joilla on kyky toisen hyvän onnen pilaamiseen, pilaukselle erityisen alttiista kohteista, kuten keskeneräisistä töistä ja epävarmoista yrityksistä, sekä noituudelta suojaavista menettelyistä ja pilauksesta pääsemisestä – ovat lähes yleismaailmallisia. Mutta ne eivät ole irrallisia maagisia käsityksiä ja taikamenettelyjä, jotka vain kanavoisivat yleisinhimillistä kateuden tunnetta, sijoittaisivat sen yhteisössä tunnistettaviin paikkoihin ja antaisivat tehokkaat välineet käsitellä tuhoavan tunteen aiheuttamaa vaaraa. Kateus, sen paremmin kuin mikään tunne, ei itsessään aiheuta mitään; tunteeseen kulttuurissa liitetyt käsitykset ja sille annetut ilmaukset rakentavat tunteen kokemisen tavat ja ovat yhteisön vaikuttavaa todellisuutta.

Käsitykset rajatusta onnikokonaisuudesta edellyttävät jossain määrin suljettua yhteisöä, Martti Haavion visioimaa pyyntiyhtiötä, jonka ”jokainen muu jäsen kadehtii” onnekasta, tai Matti Kuusen suomimaa ”vertailuköyhyyden” asetelmaa, hyvinvointivaltion yltäkylläisyydessä koettua köyhyyttä, kun jokainen vertaa itseään vielä paremmin voiviin naapureihinsa. Kateus edellyttää mahdollisuutta samaistua ja verrata itseä toiseen. Kun jollakulla näkyy menevän hyvin meihin verrattuna, hänen syytetään kahmineen onnensa väärämielisin noitakeinoin. Kun oman onnen, karjaonnen, kalaonnen tai vaikka apurahaonnen, koetaan menneen pilalle, pilauksesta syytetään kateellista kilpailijaa, joka on noitakonstein pilannut onnen. Muilla

nähdään menevän hyvin, itsellä huonosti, ei koskaan päinvastoin, ja syy on aina noissa toisissa. Kateussyytökset rakentavat yhteisöä, mutta sosiaalisen siteen vihamielisyyden varassa.

Kilpaileva kulttuuri, kiusaava yhteisö

Koulun antropologi, sosiologi Jules Henry on kuvannut, miten koulu juurruttaa meihin kulttuurimme olennaisen pakkomielteen ja painajaisen, epäonnistumisen pelon. Yhden epäonnistuminen on toiselle tilaisuus onnistua ja loistaa: yhden mykistyminen opettajan kysymyksen edessä nostaa luokassa ”huitovan käsien metsän”, kun toiset kilpailevat siitä, kuka saa vastata ja osoittaa tietonsa opettajalle. Henry toteaa, että toisen epäonnistumisen kustannuksella opettajan mielistelyllä loistavan oppilaan käytös olisi zunien, hopien tai dakota-intiaanien mielestä jotain käsittämättömän julmaa. Koulussa lapset oppivat tällaisten tilanteiden jatkuvasti toistuessa vihaamaan toisiaan ja kammoamaan toisten menestymistä, mikä naamioidaan puhumalla kaunistelevasti ”kateudesta”. Henry huomauttaa, että hän ei millään muotoa vastusta kuvaamiaan ilmiöitä: ilman vihaa ei olisi kilpailua, jolle kulttuurimme perustuu, joten lastenkin on opittava vihaamaan.

Kateuden ilmentymien vapaa vellominen työyhteisössä ei merkitse vain yhteisöllisyyden ja ihmisyyden alennustilaa, vaan myös työyhteisön tuloksen järjestelmällistä heikennystä. Työpaikka- ja koulukiusaaminen eivät valikoi uhreikseen ja syrjäytä yhteisössä niitä, joiden heikko työpanos heikentää koko yhteisöä, vaan yhtä hyvin hiostajat ja kiltit uurastajat saavat lähteä, kun juopot ja lintsarit puolustavat suojatyöpaikkojaan. Kuinka moni hyvä ja näkyvä tulos jää tekemättä kateuden pelossa? Onko itse kateus vai kateuden pelko ja kateuden kaikenikäinen näkeminen muissa ihmisissä ensisijaisesti vaikuttava yhteisöllinen tosiasia?

Kateus, ”kielletty tunne”, voidaan vain harvoin ja tuskallisesti tiedostaa omana tunteena. Kateuden kokeminen loukkaa itsetuntoa: ”Kateus on kuin näkymätön kirvelevä haava ja tekee kadehtijan kateuden kohteeseen nähden narsistisesti vähempiarvoiseksi”, kirjoittaa Lars-Johan Schalin (1993). Jos itse voi tiedostaa olevansa kateellinen toiselle jostakin, pelkäämättä pelkän tunteen aiheuttamaa kipua ja häpeää, se on portti omien toiveiden ja unelmien tunnistamiseen; joko työskentelyyn toiveiden toteuttamiseksi tai ehkä suruun

toiveiden täyttymättömydestä ja mahdollisuuteen päämäärien uudelleen arvioimiseksi. Sen sijaan narsistisen loukkauksen torjuminen toiseen kohdistuvalla toimeliaisuudella, syyttämällä, parjaamisella, ulos lyömisellä, suistaa vihan sosiaalisena näyttämöllepanona koko yhteisön väkivallan tuhoaville noidankehille.

Kateuden havaitseminen itse kohdistuvana muissa palkitsee monin verroin verrattuna oman kateuden tiedostamisen kipuun. Yhteisön ilmapiirin kannalta tärkeämpää kuin kuka lopulta on syyppä kateuden alkujuuri, on kaiken aikaa vallitseva kateuden tulkintakehys: kaikkialla uumoillaan ja kaikessa lakkaamatta pelätään kateutta. Kateudesta syyttäminen on itsessään sosiaalisesti tuhoavaa toimintaa, jota sitäkin harvoin voidaan tehdä suoraan ja yksilöidysti. Harvalla on tarpeeksi paha sisua julistaa luulevansa, että on paljonkin kateuden väärä. Kiusaamisen kateusselitys voidaankin käsittää menestyksen vertauskuvaksi, johon liittyy julkisen itsevähättelyn vaatimus. Ihmisen ei ole lupa ilmaista eikä – kateuden pelossa – kokeakaan menestystään suoraan ja myönteisesti. Keskinäisen kateuden, kilpailun, vihamielisyyden ja pelon riivaama yhteisö ei ikinä iloitse jäsentensä saavutuksista periaatteella 'kun sinulla menee hyvin, meillä menee hyvin'. Sisäiseen kilpailuhenkeensä tukehtuvan yhteisön mantra on – onnen rajallisuuden periaatteen mukaisesti – 'yhden hyvä on muilta pois'.

Yhteisöväkivallan suuri kertomus

Kateus ja kateuden pelko muodostavat vihamielisen syyttämisen, uumoilun ja epäluulon, molemminpuolisen projektion loputtoman noidankehän. Kohdentamishäiriön vallassa vihamielisyys, kateus, nähdään toisessa silloin, kun se tunnetaan itsessä, eikä osapuolten keskinäisestä syyttämisestä tule loppua, kun se kerran on päässyt alkamaan. Vihan kollektiivinen väärinkohdentaminen johtaa syntipukin uhraamisen kaltaisiin yhteisöväkivallan joukkoliikkeisiin.

Yhden jäsenen sulkeminen ulos yhteisöstä on kulttuurissamme vaikuttava yhteisöväkivallan näytös. Työpaikan kahvipöydässä tai koulun välituntipihalla voi alkaa pahantahtoinen juoruaminen ja ilkeämielinen vihjailu, joka kohdistuu jatkuvasti yhteen yhteisön jäseneseen. Häntä vastaan liittoudutaan ja hänet leimataan ei-toivotuksi henkilöksi. Vihamielinen käytös

alkaa kohdistua yhä suuremmin kohti kiusattua henkilöä: hänen viesteihinsä ja tervehdyksiinsä ei vastata, hänelle ei puhuta, hänelle ei anneta mielekkäitä tehtäviä, häntä ei kutsuta palaveriin eikä pyydetä mukaan leikkeihin, koska joukolla on päätetty, että ”ei olla ton kanssa”. Epävirallinen erottaminen, yhteisöstä eristäminen, kaikenlainen mustamaalaus, savustus ja boikotointi, ovat työpaikka- ja koulukiusaamisen tuttuja muotoja.

Arkinen kertomus koulu- ja työpaikkakiusaamisesta liittyy kulttuurimme suureen kertomukseen perustavasta yhteisöväkivallasta, jäljittelevästä halusta eli kateudesta ja kilpailusta, vastavuoroisen väkivallan noidankehästä ja syntipukin uhraamisesta, jonka kautta yhteisö vapautuu pahasta ja palauttaa kulttuurisen järjestyksen.

Perustavan yhteisöväkivallan prosessi käynnistyy inhimillisen halun luonteesta. Ihminen haluaa sitä, mitä hän näkee toisten haluavan. Kilpailu samasta hyvästä ei voi johtaa arvokkaaseen voittoon: toisen saavutus tekee kohteen itselle äärettömän arvokkaaksi samalla kun se käy saavuttamattomaksi, mutta jos itse saa kohteen omakseen, se käy arvottomaksi, koska toinen ei enää tavoittele sitä. Kilpailun luonne johtaa siihen, että alkuperäinen kohde katoaa näköpiiristä ja halu kohdistuu yksinomaan toisen, kilpailijan jäljittelemiseen. Vastapuolten ero katoaa. He ovat yhtä toistensa syyttämässä ja vastavuoroisessa väkivallassa. Yhteisö hajoaa ja suistuu uhrikriisiin, kun erojen hämärtyminen uhkaa kulttuurisen järjestyksen perustaa. Kuka tahansa voi silloin ottaa uhrin tai uhraajan paikan; uhri valikoituu mielivaltaisesti. Yhteisö löytää uuden yhtenäisyyden ja palauttaa eron hyökkäämällä yksimielisenä yhden jäsenensä kimppuun, jonka se tuhoaa. Kielletyt vihan, inhon, häpeän, pelon, heikkouden ja avuttomuuden tunteet lohkotaan itsestä ja siirretään syntipukkiin, jonka rituaalinen teloitus symbolisella tasolla tuhoaa pahan ja puhdistaa itsen siitä.

Uhrirituaali torjuu ”pahan” väkivallan esittämällä uhraamisessa ”hyvän” väkivallan, joka palauttaa järjestyksen. Yhteisön tuhoama uhri toimii varoittavana esimerkkinä: näin sinulle käy, jos et pidä omaa väkivaltaasi kurissa. Uhri on tuhottunakin vaarallinen, kammottava ja tartuttava. (Girard 2004).

Väkivallan perinteinen toimintamalli

Väkivalta ei ole vain yksittäisiä fyysisiä tekoja vaan toimintamalleja ja asenteita, jotka ilmenevät yhtä hyvin henkisenä, emotionaalisenä, seksuaalisena ja kielellisenä väkivaltana sekä väkivallan uhkana. Väkivaltaa voidaan parhaiten ymmärtää käsittämällä se laaja-alaisesti, ei pelkästään fyysisinä tekoina, vaan toimintamalleina, jotka tuottavat monenlaista sekä fyysistä että esimerkiksi kielellistä toimintaa, mielivaltaa, pakottamista, alistamista. Väkivalta on kulttuurissa opittuja, historiallisia toimintamalleja, jotka tuottavat ja pitävät yllä kulttuurin valtajärjestyksiä.

Erottelu henkiseen ja fyysiseen väkivaltaan on ensi katsomalta selkeä: kiinni käyminen, tappelunujakat, lyöminen, potkiminen yhtäällä, nimittely, parjaaminen, uhkailu, kiristäminen, boikotti ja seurasta ulos sulkeminen toisaalla. Nämä väkivallan muodot limittyvät kuitenkin monin tavoin. Kyse on yhdestä ja samasta ilmiöstä, yhteisön vuorovaikutusmallien vahingollisesta luonteesta ja vuorovaikutuksen suistumisesta tuhoisille kehille.

Tutkijoiden käsitykset henkisen ja fyysisen väkivallan rinnastettavuudesta vaihtelevat. Joidenkin tutkijoiden mukaan vaikutuksia ei voida verrata toisiinsa. Toisten mielestä henkinen väkivalta voi olla uhrille vahingoittavampaa kuin fyysinen, koska siitä ei jää näkyvää vauriota, jonka hoitaminen on samalla uhrin henkistä hoitamista. Pelkkää henkistä traumaa voi olla mahdoton saada tunnustetuksi, saati hoidetuksi, mikä on myös kiusattujen kertomuksissa toistuva, uhrin edelleen uhraamiseen liittyvä ilmiö. Uhritutkimuksissa on osoitettu, että ruumiillisiakin oireita, kuten päänsärkyä, syömis- ja nukkumishäiriöitä ja hengitys- ja virtsatietulehduksia on tavallista enemmän seksuaalisesti ahdistelluilla naisilla. Henkisellä väkivallalla on myös fyysisiä seurauksia, terveydellisiä haittoja tai materiaalisia vahinkoja, kuten esimerkiksi työpaikkakiusaamisissa, joissa uhri joutuu savustettuna lähtemään työpaikastaan.

Henkisen väkivallan voikin sanoa aina sisältävän fyysisen väkivallan aspektin ja päinvastoin: väkivalta loukkaa ihmisen kykyä suojautua ja puolustaa koskemattomuuttaan ja se horjuttaa hänen turvallisuudentunnettaan ja uskoa oikeudenmukaisuuteen. Vaikkapa tavaroiden varastaminen koulukiusaamisen muotona on toisaalta epäsuoraa fyysistä väkivaltaa, mistä sitä on käytetty esimerkkinä: fyysinen teko ei kohdistu suoraan väkivallan kohdehenkilöön,

vaan epäsuorasti sijaiskohteeseen. Mutta ennen kaikkea tavaroiden vieminen on uhkaava viesti, henkistä väkivaltaa: kohdehenkilö ei ole turvassa, hänen omaisuutensa ei ole suojassa eikä hän pysty sitä suojelemaan, häneen voidaan kajota.

Syyttämisestä vastuunottoon

Yhteisöväkivallassa osapuolten, uhrin ja väkivallantekijän, ero katoaa. Työ- tai koulukiusaamisen osapuolet tyypillisesti syyttävät symmetrisesti toisiaan: joku ilmoittaa kokemastaan kiusaamisesta, väitetty kiusaaja vastavuoroisesti syyttää häntä kiusaamisen aiheuttamisesta hänen omalla ärsyttävällä olemuksellaan tai käytöksellään.

Jäljittelevän halun, kateuden ja kilpailun tilassa, jossa jäljellä on vain kaksi toisiaan symmetrisesti syyttävää, väkivallan vastavuoroisuudessa identtistä osapuolta, yhteisö on joka hetki altis luhistumaan yksimieliseen, perustavaan väkivaltaan: jompikumpi tai tarkemmin sanottuna kumpi tahansa osapuolista uhrataan yhteisen hyvän nimissä rauhan, tasapainon ja järjestyksen palauttamiseksi. Heti kun toinen osapuoli erottuu vahvempana, kaikki yhteisön jäsenet kiiruhtavat väistämättä liittymään häneen toisen osapuolen uhraamiseksi. Yhteisöväkivallan dynamiikka suosii kuin lumivyöry sitä, joka tekee yllättävämpiä, häikäilemättömämpiä ja törkeämpiä väkivaltaiskuja toista vastaan. Silloin heikommaksi erottuva valikoituu syntipukiksi. Yhteisö syyttää väkivallan tekijäksi sitä, jonka se uhraa oman väkivaltansa syntipukkina, ja hyvittää uhrina sitä, joka röyhkeimmin syyttää toista omasta väkivallastaan. Väkivallan noidankehän katkaiseminen tuntuu vaativan jotain muuta kuin vastavuoroiseen syyttämiseen osallistumisen osoittelemalla uhreja ja tekijöitä.

Syntipukin vainon logiikan mukaisesti uhri itse on yhteisössä ainoa, joka näkee itsensä uhrina, kaikki muut näkevät hänet syyllisenä. Uhri on juuri tämän syyttämisen uhri. Kyseessä on perustavan yhteisöväkivallan eli syntipukin uhraamisen näennäinen paradoksi, kun se kohdataan käytännössä: mitä varmempia ja yksimielisempiä kaikki yhteisön jäsenet ovat yhden syyllisyydestä, sitä varmempaa on, että hän on syytön siihen, mistä häntä syytetään. Uhrin varmin, mutta samalla ihmeen vaikeasti huomattava tunnusmerkki on se, että hän on yksin vastassa koko yhteisön tai pienemmän ryhmän ”yleistä mielipidettä”, jonka mukaan hän

on "ansainnut" törkeän kohtelunsa. Syntipukin uhraaminen ei ole "hyvää väkivaltaa", ei yhtään sen parempaa kuin väkivalta, josta uhria syytetään.

Tilanne, jossa osapuolet syyttävät symmetrisesti toisiaan, on näin ollen yhteisöväkivallan säännönmukainen tunnusmerkki, ei satunnainen ilmiö, jossa on kenties kyse jostain aivan muusta kuin varsinaisesta koulu- tai työpaikkakiusaamisesta. Kun itsensä uhriksi ilmoittavaa syytetään vastavuoroisesti kiusaamisen syyppääksi, se on merkki yhteisössä meneillään olevasta syntipukkidraamasta. Kiusaamistilanteen selvittäjän tehtävä ei ole helppo, mutta kyse ei ole myöskään tasaveroisten osapuolten henkilökohtaisesta välienselvittelystä, jolle työpaikalla tai koulussa ei pitäisi tehdä mitään.

Onko kiusaamisen selvittäjän, voidakseen puuttua tuomittaviin tekoihin, välttämättä päästävä selvyteen siitä, kuka toisiaan syyttävistä osapuolista on uhri, kuka tekijä, tai, kaiken syntipukkimestifikaation kukkuraksi, *kuka aloitti?* Olisiko syyllinen sillä selvillä, ja jos olisi, tekisikö syyllisen nimeäminen lopun vihanpidosta?

Yhteisöväkivalta ei sijaitse joissakin väkivaltaisissa yksilöissä, vaan ihmisten välisissä suhteissa ja niiden laadussa. Kyse on yhteisöllisestä prosessista, johon kaikki osallistuvat ja jossa kaikki ovat myös jonkinasteisia uhreja. Väkivallan tekijöiden nimeäminen, syyttäminen, rankaiseminen ja demonisoiminen ei liioin ole väkivallan vastustamista, vaan itse väkivaltaa. Koulu- tai työpaikkakiusaamisen tekijöiden rankaiseminen ei poista uhriutumisen kokemusta työyhteisöstä, vaan lisää sitä. Työilmapiiri ei puhdistuksilla puhdistu vihamielisyyden, ahdistuksen ja nöyryytyksen kokemuksista, vaan huononee entisestään.

Väkivallan tekijän nimeäminen, jonkun toisen syyttäminen ja vastuuseen saaminen, ei myöskään ole uhrin selviämisen ehto. Uhrin selviäminen seuraa hänen oman asemansa, tekojensa, tunteidensa ja asenteidensa tiedostamisesta, omien rajojen asettamisesta, eikä joidenkin ulkopuolisten syyllistämistä omasta onnettomuudesta. Raiskauskeskus Tukinainen ohjeet raiskatulle ovat valaisevia muidenkin itsensä väkivallan uhriksi kokevien kannalta: raiskatun on tiedostettava olevansa rikoksen uhri, aivan siitä riippumatta, saadaanko mitään näytetyksi toteen oikeudessa tai tekijää millään tavalla vastuuseen teostaan. Raiskauksen tekijää ei usein saada vastuuseen, vielä vähemmän perinnäistapoihin

liukenevan yhteisössä hyväksytyn epäsuoran ja henkisen väkivallan tekijää. Heikoissa kantimissa on väkivallasta irti pääseminen, jos irrottautuminen jää kiinni tekijän syyttämiseen. Syyttäminen ja kostaminen eivät ole osa ratkaisua vaan olennainen osa ongelmaa, väkivaltaisia tekoja, joiden tuomittavuutta eivät vähennä tekijän niiden oikeuttamiseksi esittämät tekosyyt.

Perinteen tiedostaminen lisää tahdon vapautta

Perinne ei ole harmitonta viihdettä, vaan sen avulla yhteisössä käsitellään tärkeitä ja vakavia, pelottavia, inhottavia ja vihattaviakin asioita. Sanat ovat sosiaalisesti vaikuttavaa todellisuutta, puheteot ovat maailmaa muuttavia tekoja. Suullisen perinteen ydinainesta on toiseuden tuottaminen, naapurin mollaaminen, muukalaisen pelko ja jopa suoranainen rasismi: poikkeavuuden osoittaminen ja ulkopuolelle lukeminen, ”meidän” yhteisön rakentaminen ja meikäläisyyden vahvistaminen.

Kulttuurinen väkivaltatutkimus pyrkii vastustamaan väkivaltaa ja auttamaan tutkittavia ihmisiä väkivallan seurausten kanssa elämisessä ja jopa tutkittavia yhteisöjä väkivallan noidankehien keskeyttämisessä ja itsestään selvien toimintamallien kyseenalaistamisessa. Tiedostaminen lisää valinnan vapautta kulttuuristen mallien toteuttamisen tapojen suhteen. Väkiältä on määritelmän mukaan toisen pakottamista; vapauden lisääminen on väkivallan vastustamista. Yhteisöväkivallan prosessissa ei ole osattomia, mutta jokaisen vastuulla on valita, minkälaisen osan siinä tahtoo ottaa.

Kirjallisuutta

Andersson, Claes 2003: *Hulluudestamme ja hulluudestanne*. Kirjapaja, Helsinki.

Girard, René 2004: *Väkivalta ja pyhä*. Tutkijaliitto, Helsinki.

Haavio, Martti 1955: *Kansanrunojen maailmanselitys*. WSOY, Porvoo.

Henry, Jules 1975: *Golden Rule Days: American Schoolrooms*. Teoksessa H. Russell Bernard (toim.): *The Human Way. Readings in Anthropology*. Macmillan, New York.

Kuusi, Matti 1986: *Kateen sanat. – Roolit ja särmät*. Otava, Helsinki.

Ronkainen, Suvi 2002: Väkivallan valta. Teoksessa Satu Apo ym. (toim.): *Itkua ikä kaikki? Kirjoituksia naisesta, vallasta ja väkivallasta*. SKS, Helsinki.

Saarikoski, Helena 2001: *Mistä on huonot tytöt tehty?* Tammi, Helsinki. [2. korjattu painos *Mistä on huonot tytöt tehty? Tutkimus huora-sanan käytöstä ja tyttöjen kokemasta kiusaamisesta*. Partuuna 2012.]

Saarikoski, Helena 2006: *Kateus, juoru, kiusaaminen – esseitä henkisestä yhteisöväkivallasta*. Nemo, Helsinki.

Salmivalli, Christina 1998: *Koulukiusaaminen ryhmäilmionä*. Gaudeamus, Helsinki.

Schalin, Lars-Johan 1993: *Narsismin kohtaloita. Psykoanalyttisia tutkielmia kateudesta, isättömyydestä ja vanhenemisesta*. Yliopistopaino, Helsinki.

Virkki, Tuija 2004: *Vihan voima. Toimijuus ja muutos vihakertomuksissa*. Atena, Jyväskylä.

Vuorela, Toivo 1960: *Paha silmä suomalaisen perinteen valossa*. SKS, Helsinki.